

Anakronisztikus emlékezetkoncepciók Hugo von Hofmannsthal háborús publicisztikájában

„A teljes felfoghatatlan eseménnyé lett, átéljük, de nem érthetjük meg; ki fogjuk állni és meg fog történni velünk, mint egy sötét álom, amelynek sötétségén azonban isteni fény nyilall át, isteni fuvallat lengi át, érezhetőbben, mint a sivár, pangó években, amelyeket korábban kellett elviselnünk.”¹ Hugo von Hofmannsthalnak az első világháború kapcsán tett első megnyilvánulásában már megjelenik az az értékfelfogás, amely a költő egész világháborús tevékenységét meghatározta. Hofmannsthal háborús publicisztikája individuális és közösségi célkitűzéseket közvetít az Osztrák-Magyar Monarchia és egész Európa társadalma számára, amelyek a költő kultúrafelfogását tükrözik. Ez a kultúrafelfogás magába foglalja a modernség közösségstruktúrájának megváltozott társadalmi és kulturális folyamataira való érzékeny reflexiót és egyidejűleg ennek a cselekvési mechanizmusnak a meghaladására tett ajánlatot. Ezzel szemben a Hofmannsthal-recepciótörténet a költő esztétikai magatartását emeli ki, mint az életművet alapvetően strukturáló elvet. A művészi individuum egyszerűsége és a távolságtartás mint művészi magatartás máig determinálják a költőről és műveiről alkotott képet. Ennek következtében Hofmannsthal háborús publicisztikájának csak marginális szerep jut az életműben, minthogy a vizsgált szövegek a kor társadalmi, aktuálpolitikai eseményeit tematizálják és interpretálják.

Hofmannsthal a világháborút az 1789–1914 közötti történelmi korszak zárókövének tekintette,² amely egyúttal a kultúra újrafunkcionalizálásának lehetőségét jelentette számára. Az újrafunkcionalizálás igénye reflektált a modern kor társadalmi és ökonomiai változásai következtében elavult egyéni létstratégiákra³ a konzervatív filozófia értelmében, valamint az Osztrák-Magyar Monarchia megrendült nagyhatalmi pozíciójára a 19. század végén.⁴

A dolgozat interdiszciplináris megközelítéssel kívánja felvázolni a Hofmannsthal háborús publicisztikája mögött kirajzolódó kultúramodellt, meghatározni ennek poétikai-retorikai eszköztárát, valamint ennek mentén vizsgálni a sajtószövegek megszólított olvasókörét. A potenciális olvasói bázis feltérképezésével választ kaphatunk arra, miért nem tudott

¹ „Das völlig Unfaßliche ist Ereignis geworden; wir erleben und fassen es nicht, werden es durchstehen, und es wird gewesen sein, wie ein dunkler Traum, durch dessen Finsternisse doch Gottes Licht hinzuckte, Gottes Atem hinwehte, fühlbarer als in öden, stockenden Jahren, die wir zuvor zu ertragen hatten.” HOFMANNSTHAL, Hugo von, *Reden und Aufsätze II. 1914–1924*, Hg. Bernd Schoeller, Frankfurt am Main, Fischer, 1979, 347.

² vö. HOFMANNSTHAL, i.m., 418.

³ vö. RUDOLPH, Hermann, *Kulturkritik und konservative Revolution*, Tübingen, Niemeyer, 1971, 23–24.

⁴ vö. JUDSON, Pieter M., *The Habsburg Empire. A New History*, Cambridge–London, Belknap, 2016, 270.

Hofmannsthal kultúramodellje orientáló hatást kifejteni a háborúról szóló internacionális diskurzusokban.

A történelmi kontextus, amelyben Hofmannsthal vizsgált szövegei keletkeztek, a hadtörténeti események, amelyekre ezek reflektálnak, és a költő által választott történelmi párhuzamok, amelyek ezen események értelmezését meghatározzák, szükségessé teszik egy hadtörténeti és történelemelméleti szempontrendszer bevonását. Minthogy a kultúramodell legjellegzetesebb poétikai megoldásai közé tartozik az anakronisztikus időkezelés, szükségesnek látom az anakronizmuselmélet egyes szempontjainak beemelését az értelmezésbe. A dolgozat emellett reflektál a Habsburg Birodalom érvényes kulturális emlékezetstruktúráira, valamint a kollektív emlékezetalakítás új lehetőségeire, amelyeket Hofmannsthal a publicisztikai szövegeiben ajánl fel.

A vizsgált korpusz 34 publicisztikai szöveget foglal magába az irodalom, színház, történelem és politika témaköréből, valamint alkalmi beszédek vázlatait, amelyek 1914 és 1918 között keletkeztek és legnagyobbbrészt a bécsi *Neue Freie Presse* című napilapban jelentek meg. Hofmannsthal egyes megnyilatkozásai, legfőként a beszédei azonban nemzetközileg is ismertnek számítottak. A költő kultúramodelljének elemei a legtisztábban a politikai és történelmi témájú szövegekben mutatkoznak meg, a művészzel foglalkozó szövegek ugyanakkor árnyalják a szerzőnek a kultúra funkcióiról alkotott koncepcióját.

1. Az első világháború nemzetközi diskurzusának lehetséges vonatkozási pontjai

A nyilvános diskurzusok, amelyekbe Hofmannsthal a világháború során bekapcsolódott, közvetett és közvetlen módon is érintették az Osztrák–Magyar Monarchiát. Hogy az ellenfelek vádjait és ítéleteit megértsük, meg kell vizsgálnunk a háború kultúrájának jellemzőit. Clausewitz híres tételével szemben, miszerint „a háború a politika folytatása, csak más eszközökkel”,⁵ John Keegan a háborút kulturális tevékenységként határozza meg.⁶ A hadviselés változásával párhuzamosan alakult át az évszázadok alatt a társadalom és a vezető rétegek háborúhoz való hozzáállása ideológiai, stratégiai és taktikai szempontból.⁷ Az első világháború esetében millióan veszítették el „civil” életformájukat és mindenfajta átmenet nélkül estek áldozatul az erőszaknak. Mindezzel szoros összefüggésben áll a háborús morál

⁵ CLAUSEWITZ, Carl, *Erstes Buch: Über die Natur des Krieges = Vom Kriege*, Online elérés: <https://www.clausewitz.com/readings/VomKriege1832/Book1.htm> (2023.01.22.)

⁶ John Keegan definíciója, vö. AUDION-ROUZEAU, Stéphane; BECKER, Annette, *1914–1918. Az újraírt háború*, Bp., L' Harmattan, 2006, 23.

⁷ vö. *uo.*, 33.

változása;⁸ ezen új erőszaktapasztalat következményei meghatározták a világháború diskurzusát.

A háborús diskurzusban elhangzó legfőbb vádpont kétségkívül a barbarizmus volt. Az első hírek, amelyek a harcban álló felek egymásról alkotott képét meghatározták, két forrásból származtak: egyrészt a megszállt területekről menekülők elbeszéléseiből, másrészt a sajtóból. Ezeken a csatornákon keresztül nem volt lehetőség objektív tényeket kapni az ellenséges hadsereg kegyetlenkedéseiről,⁹ az objektivitásnak ezen hiánya pedig megjelent a háború nemzetközi diskurzusában is.

A francia és brit értelmiség összekapcsolta a katonai pángermanizmust a német nép egészével, illetve a német szellemi, politikai és katonai elitel. A „német kultúrát” ilyenformán „szervezett barbarizmusként” proklamálták, amely a civilizáció formájában jelentősen meg tudott erősödni. Az így értelmezett német kultúrát nemcsak a háborús szándék, hanem a német hadsereg magatartása miatt is bűnösnek nyilvánították.¹⁰ Ezzel szemben a német értelmiség a gyarmatokról származó katonák bevetése miatt elevenítette fel a barbarizmus vádját a franciákkal és a britekkel szemben. Következésképpen a szemben álló hatalmak megfogalmazták „civilizatorikus missziójukat” az ellenséggel szemben, amit később a hadviselés legitimációjaként használtak fel. Mindezzel összefüggésben az antanthatalmak mobilizált értelmisége egy, az egységes európai kultúráról leválasztott, partikuláris német kultúráról beszélt, amelynek tagadták egész Európára kiterjedő hatásait és eredményeit.¹¹

Az Osztrák-Magyar Monarchiát közvetlenül érintő diskurzus az utolsó békeévek parlamenti válságainak növekvő jelentőségére alapozta érveit. A nagyhatalmak értelmezése szerint a Monarchia nemzetiségi konfliktusai bizonyították, hogy a gyenge, regresszív államstruktúra már csak látszólag volt nagyhatalom. A történettudomány jelenlegi állása szerint azonban az államszervezet sokkal kevésbé volt regresszív, mint amilyennek a kortársak értékelték. Christopher Clark szerint a különböző politikai konfliktusok kölcsönösen kioltották egymást a Monarchiában. A politikai csoportosulások, mint a liberálisok, a vallásos konzervatívok vagy a szocialisták feloldották a nacionalizmus erejét, minthogy a politikai elköteleződés a legtöbb esetben nem esett egybe a nemzetiségi hovatartozással. Közvetlenül a háború előtt a Monarchia mutatta a legdinamikusabb gazdasági fejlődést Európában, és a legtöbb kisebbségi aktivista

⁸ vö. *uo.*, 36.

⁹ vö. *uo.*, 36, 38.

¹⁰ vö. *uo.*, 118.

¹¹ vö. *uo.*, 119–120.

elismerte a dualista államstruktúra jelentőségét a kollektív biztonságuk tekintetében.¹² A nagyhatalmak szemszögéből azonban redukálta a Monarchia súlyát annak ambivalens kapcsolata a szövetséges Német Császársággal. Németország a szövetségese érdekeinek ellenében cselekedett a Balkán-háborúk során, ami közvetlenül a világháború előtt a Monarchia izolált helyzetére világított rá.¹³

Hofmannsthal világháborús megnyilatkozásai a fent tárgyalt diskurzusokkal összefüggésben érthetők meg. A nemzetközi állásfoglalások tekintetében igyekezett új pozíciókat felkínálni a diskurzusok résztvevőinek. Három célkitűzés különíthető el a publicisztikai írásaiban, amelyek koncentrikus körökként egyre nagyobb kultúrközösségeket tesznek reflexió tárgyává.

A legszűkebb kultúrközösség, amellyel Hofmannsthal behatóan foglalkozott, a Monarchia társadalma volt. A Habsburg Birodalmat közvetlenül érintő nemzetközi diskurzushoz kapcsolódva legitimáló érveket kívánt felmutatni, amelyekkel a birodalom nagyhatalmi pozíciója bizonyítható lehetett volna.

Hofmannsthalnak a teljes német kultúrközösséget érintő törekvéseit a költő kultúráról alkotott elképzeléseit tükröző szövegek reprezentálják a legtisztábban. Mint a későbbiekben látni fogjuk, a költő különféle retorikai-poétikai megoldásokkal kívánt megteremteni egy autonóm, az össznémet kultúrközösségről leválasztott osztrák identitást, önálló történelmi tudattal.

A legtagabb kultúrközösség, amelyre Hofmannsthal hatást kívánt gyakorolni, a teljes európai társadalom volt. A konzervatív filozófia nyomán a költő a külső világ érzékelésének új stratégiáit és a nemzeti múlttal való új kapcsolódási lehetőségeket hirdette.

Jelen dolgozat a fent vázolt, egymásra épülő szerkezetű kultúramodell felépítésével és mélyebb analízisével nem foglalkozik, ehelyett a kultúramodell poétikai-retorikai megoldásait, mint az érvelés eszköztárát helyezi középpontba.

2. Történelmi párhuzamok és anakronisztikus jelentésképzés – Hofmannsthal kultúramodelljének eszköztára

Az eszközökkel kapcsolatban, amelyekkel Hofmannsthal a kultúramodelljét kívánta terjeszteni, két alapvető módszert kell kiemelnünk. Egyrészt a saját jelene történelmi eseményeit emeli a kollektív emlékezet szintjére. Aleida Assmann szerint az emlékezetnek

¹² vö. CLARK, Christopher, *Alvajárók. Hogyan menetelt Európa 1914-ben a háború felé*, Bp., Park, 2015, 84, 85, 87.

¹³ vö. *uo.*, 298.

utólagos jellege van,¹⁴ amelynek időbeli távolsága az eseményektől megteremti a kontextualizálás és a jelentéstulajdonítás lehetőségét. Hofmannsthal ugyanakkor áthidalja ezt a távolságot, hogy létrehozzon egy kollektív emlékezetet a Monarchia nemzetiségei számára. Másrészt a költő anakronizmusokat és történelmi párhuzamokat használ fel az érvelés eszközeként. Megidézi a Habsburg Birodalom történelmének alakjait, mint a korábban említett Jenő herceg és Mária Terézia, és egyidejűleg anakronisztikus elemeket sző a narratívába. Ezek a zavaró körülmények a szövegekben, mint a 17–18. századi hadviselés ábrázolása modern fegyverekkel és stratégiákkal, összekötik a jelent a múlt kiválasztott periódusával. A Hofmannsthal által vont párhuzamok feladata a szöveg szintjén az, hogy támogassa a fentebb kifejtett történelemfelfogását.

Minthogy mindkét jelenség tartalmaz anakronisztikus elemeket, röviden fel kell vázolnunk az anakronizmus elméleti hátterét a történettudományban. A történettudományi és a mindennapi meghatározás szerint az anakronizmus alatt a kronologikus rendben ejtett hiba értendő. Az anakronizmus akkor azonosítható, ha egy összefüggő történelmi kontextusban olyan elemek találhatók, amelyek egy időben korábbi vagy későbbi korszakra jellemzőek.¹⁵ Azonban ezek az elemek nem azért számítanak anakronisztikusnak, mert nem léteztek az adott korszakban, hanem mert a hiányzó feltételek miatt nem létezhettek.¹⁶ Daniel Fulda „a historizálás ellenfelének” nevezi az anakronizmusokat, úgy foghatók fel, mint a historizáló időrend ellentéte, mint „tökéletlen vagy kifogásolt historizálás.”¹⁷ Következésképpen alkalmasak arra, hogy szubjektív nézőpontokat és emlékezetmozzanatokot közvetítsenek.¹⁸

Achim Landwehr az anakronizmus termékeny volta mellett érvel. Szerinte a valóságunkat különböző történelmi idők egybeesése határozza meg. Az időnek pluritemporális jellege van, ami annyit tesz, hogy egy adott kalendáriumi időben különböző történelmi idők léteznek egymás mellett. Következésképpen az anakronizmus egy szükséges médium, amely a „múlt történetiségét” jelöli.¹⁹ Ezzel szemben Jacques Rancière megkérdőjelezi az anakronizmus létezését. A „kapcsolódás módozatairól” beszél, amelyek az időnek a saját magával való

¹⁴ vö. ASSMANN, Aleida, *Ein geteiltes europäisches Wissen von uns selbst? Europa als Erinnerungsgemeinschaft = Schauplatz Kultur – Zentraleuropa. Transdisziplinäre Annäherungen* Hg., FEICHTINGER, Johannes, GROßEGGER, Elisabeth, MARINELLI-KÖNIG, Gertraud, STACHEL, Peter, UHL, Heidemarie, Innsbruck–Wien–München–Bozen, Studien, 2006, 23.

¹⁵ vö. LANDWEHR, Achim, *Diesseits der Geschichte. Für eine andere Historiographie*, Göttingen, Wallstein, 2020, 215.

¹⁶ RANCIÈRE, Jacques, *The Concept of Anachronism and the Historian's Truth*, Inprint, 2015/1, 28.

¹⁷ FULDA, Daniel, *Anachronismen als Widerparte des Historisierens*, KulturPoetik, 2022/1, 85.

¹⁸ vö. GEITNER, Philipp, *Anachronismus – Eine Annäherung = Anachronismus und Aktualisierung in Ovids ‚Metamorphosen‘*, Hg., GEITNER, Philipp, Berlin–München–Boston, De Gruyter, 2021, 23.

¹⁹ LANDWEHR, i.m., 223, 225, 226.

egybeesése ellenében hatnak. Így képesek új bemérési pontokat mutatni és ezzel történelmi aktivitást létrehozni.²⁰

2.1 Kollektív emlékezetalkítás a jelen eseményeiből

Aleida Assmann az emlékezet lényegéről megállapítja: „az emlékezéshez [az emlékezés tárgyának – K.K.] átmenetileg el kell vonódnia és ki kell helyeződnie valahova, ahonnan az ember vissza tudja azt szerezni (wiederholen). Az emlékezet nem feltételez sem tartós jelenlétet, sem tartós távollétet, hanem a jelenlévő és a távollévő csereviszonyát.”²¹ A következő szöveghely esetében az 1915-ös *Geist der Karpathen* (A Kárpátok szellemisége) című esszéből jellegzetes időkezelést figyelhetünk meg. Hofmannsthal igyekezett egy értelmezett narratívát kínálni az 1914–1915 között a Kárpátokban zajló hadjáratról:

Die Nacht verschlang den Tag, der Tag die Nacht. Sie waren da und harrten aus. Zuerst war Oktober, November, dann kam Limanowa, dann Weihnacht unter blutigen Kämpfen, Neujahr unter blutigen Kämpfen, die Offensive Ende Januar, die endlose Märzschlacht, die furchtbare Osterschlacht.²²

A múlt idejű elbeszélés egy zárt narratívát mutat, habár ekkor még tartottak a harcok a Kárpátokban. Hofmannsthal először 1915. április 29-én említi a szöveget egy levélben, amikor az osztrák-magyar csapatok még a Kárpátokban harcoltak az orosz seregtestek ellen, majd az 1915 május 23-án kerül publikálásra a *Neue Freie Presse*-ben,²³ amikor a frontvonal már Közép-Galíciában húzódott.²⁴ Azonban a hadi események elkülönítése és kategorizálása nem mehetett még végbe ilyen rövid idő alatt, így beszélhetünk a kárpátoki események folytonosságáról, amellyel szemben Hofmannsthal gesztust tett az elkülönítésre, a kategorizálásra és a kollektív történelmi értelemmel való felruházásra. Más szavakkal funkcionális emlékezetet kívánt létrehozni az eseményekből.²⁵ Az emlékezetnek az Assmann által említett feltétele, a jelenlévő és távollévők csereviszonya ebben az esetben egy hónapokig húzódó hadjárat során képződött meg.

²⁰ Rancière, i.m., 47–48.

²¹ ASSMANN, Aleida, *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*, München, C.H. Beck, 1999, 154.

²² „Az éj felemészttette a napot, a nap az éjszakát. Ők ott voltak és kitartottak. Először október volt, majd november, majd jött Limanowa, majd Szenteste véres küzdelmek alatt, az új év véres küzdelmek alatt, a január végi offenzíva, a végnélküli márciusi csata, a rettenetes húsvéti csata.” HOFMANNSTHAL, i.m., 413. –

²³ vö. KALUGA, Katja, *„Beeinflussung der öffentlichen Meinung”. Hugo von Hofmannsthal's Austriaca 1914–1917. Kritische und kommentierte Edition*, Wuppertal, Bergische Universität, 2011, 215.

²⁴ vö. GLAISE-HORSTENAU, Edmund (Hg.), *Austria-Hungary's Last War II*. Wien, Military Science Releases, 1931, 280–295.

²⁵ vö. ASSMANN, *Erinnerungsräume...*, i.m., 134.

Emellett Hofmannsthal célja volt a felajánlott kollektív emlékezeti narratíva által erősíteni a Monarchia kultúrközösségének kohézióját a birodalom társadalmának egészében.²⁶

Hier gab es jene Improvisationen, die aus Haufen von Landstürmern, von huzulischen Bauern, von Gendarmen und Zollwächtern ruhmreiche Kampfgruppen machten, [...] Diese kleinen und großen Heere, deren Namen wir so sehr lieben gelernt haben: Gruppe Roth, Gruppe des Erzherzogs Josef, Gruppe Arz, Gruppe Szurmay, Gruppe Hofmann, Gruppe Pflanzer.²⁷

A fent idézett felsorolás majdnem teljes egészében átfogja a Monarchia társadalmának horizontális és vertikális rétegeit. A galíciai „hucul” nép pontos megnevezése mellett ismét megjelenik a fegyveres egységek egységesítő funkciója. A népfelkelést, a csendőrség és a vámőrség tagjait a Monarchia összes nemzetiségéből toborozták.²⁸ Az első összecsapásoknál Bukovinában hatalmas szerepet játszott a helyi csendőrség a betörő orosz csapatok visszaszorításában, amíg az odavezényelt egységek megérkeztek. Ez a heterogén összetételű csendőregység ezáltal a bátorság szimbólumává vált a világháború első heteiben.²⁹ Az első háborús hónapok leghíresebb csapatainak felsorolása hasonló tendenciát mutat. A csapatok között szerepelnek honvéd gyalogosok (Szurmay-csapat), bukovinai és erdélyi katonák (Pflanzer-csoport) és birodalmi németek kelet-magyarországi katonákkal egy egységben (Hofmann-csoport).³⁰

A funkcionális emlékezet nyújtotta lehetőségek alapján Hofmannsthal igyekezett hivatalos emlékezetként legitimálni az általa felkínált narratívát,³¹ és siettetni a háborús események kollektív emlékezetté alakulását.

2.2 Történelmi párhuzamok anakronizmusokkal – Jenő herceg paradigmája

Hofmannsthal anakronisztikus időkezelését alátámasztja az a mód, ahogyan az osztrák történelem általa ábrázolt figuráit az olvasói elé állította. Jenő hercege és Mária Teréziája nem egy korszak értékeit és szellemi atmoszféráját hivatottak közvetíteni; jelentőségük a példaszerepükben áll.³² Reinhart Koselleck koncepciójában a történelmi figurák és események

²⁶ vö. *uo.*, 131.

²⁷ „Itt megvoltak azok a rögtönzések, amelyek a népfelkelők tömegéből, hucul parasztokból, csendőrökből és vámőrökből dicsőséges katonai egységeket formáltak, [...] Ezek a kisebb-nagyobb seregek, amelyek nevét oly szeretettel tanultuk meg: Roth-csapat, József főherceg-csoport, Arz-csoport, Szurmay-csoport, Hofmann-csoport, Pflanzer-csoport.” HOFMANNSTHAL, *i.m.*, 423.

²⁸ vö. DEÁK István, *Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-Monarchia katonatiszti jeinek társadalmi és politikai története 1848–1918*, Budapest, Gondolat, 1993, 225–226.

²⁹ vö. GLAISE-HORSTENAU, Edmund (Hg.), *Austria-Hungary's Last War I*. Wien, Military Science Releases, 1931, 197.

³⁰ vö. KALUGA, *i.m.*, 233.

³¹ vö. ASSMANN, *Erinnerungsräume...*, *i.m.*, 138.

³² vö. NEHRING, Wolfgang, *Der Prinz Eugen und Maria Theresia. Wiederbelebte Geschichte und Gedächtnis bei Hofmannsthal im Ersten Weltkrieg*, Studia Austriaca, 2005, 9.

ábrázolása a modernség előtti időfelfogáshoz kötődik és egyfajta körköröséget implikál.³³ Hofmannsthal kultúramodelljében kimutatható, hogy a kultúra újrafunkcionalizálására tett ajánlatait, mint a nemzetek új kapcsolódásmódjai a saját történelmi emlékezetükhöz, vagy az individualizmust meghaladó kollektív tapasztalati közösséget, amelyet a háború kollektív tapasztalata alapozhat meg, a konzervativizmus gondolkörének alapul vételével fogalmazta meg.³⁴ Minthogy a konzervatív gondolkodásmód az örök struktúrákat kutatja a földi életben, hogy ezeket védelmezze vagy helyreállítsa,³⁵ időfelfogása nem *anakronisztikus* jellegű, hanem *akronisztikus*, időn túli. Mint ahogyan a későbbiekben szövegpéldák segítségével részletesen tárgyalom, a modernség előtti időérzékelést tükröző időkezelés elsősorban poétikai eszköznek tekinthető Hofmannsthal szövegeiben, ha elfogadjuk, hogy a költő kultúramodelljének időfelfogása a konzervativizmusnak megfelelően akronisztikusnak tekintendő.

A két jelentős történelmi-politikai személyiséget a költő a háború különböző szakaszaiban idézte meg. Jenő herceg a háború első két évének esszéiben volt jelen, amikor a Monarchia hadviselését egyfajta dinamika és offenzivitás jellemezte, és hadvezéri, valamint államférfiúi szerepe került kihangsúlyozásra. Ezzel szemben Mária Terézia alakja a háború második felében emeli ki egy háború utáni, békés szellemi felvirágzás képviselőjeként.³⁶

Hofmannsthal különböző kontextusokban foglalkozott Jenő herceg figurájával: képes gyermekkönyvet szentelt neki (*Prinz Eugen der edle Ritter – Sein Leben in Bilder*, magyarul: *Jenő herceg, a nemes lovag – Élete képekben*, 1915-ből), amelynek címe megegyezik a 18. század elejéről, Jenő herceg egyik utolsó hadjárataról szóló népdal címével, esszéjét adott ki róla (*Worte zum Gedächtnis des Prinzen Eugen*, magyarul: *Szavak Jenő herceg emlékezetéhez*, 1914-ből), és kiadott egy forrásgyűjteményt az *Österreichische Bibliothek* című kiadói projektje keretében (*Prinz Eugen. Aus seiner Korrespondenz*, magyarul: *Jenő herceg levelezéseiből*).³⁷ A *Worte zum Gedächtnis des Prinzen Eugen* című esszé kapcsán pontosan leírható, milyen technikával használja fel a költő az anakronizmus eszközét:

Die Vergangenheit erscheint nicht als ein abgeschlossenes, friedlich daliegenes Bild, wir erkennen sie in steter furchtbarer Bewegung wie unsre Zeit, und das Leben der Völker enthüllt sich uns als ein unablässiges Gegeneinander; nur in welchem Verhältnis sie als Gegner antreten und sich verbündeten, wechselt. Wir sehen eine große, für ein Vierteljahrtausend entscheidende

³³ yö. KOSELLECK, *i.m.*, 42.

³⁴ yö. RUDOLPH, *Kulturkritik und konservative Revolution*, 3, 79, 105, 126.

³⁵ yö. SCHUMANN, *i.m.*, 885.

³⁶ yö. NEHRING, *Der Prinz Eugen und Maria Theresia...*, *i.m.*, 15.

³⁷ yö. *uo.*, 16.

Epoche; Europa in Brand, und die Linie des Kampfes gezogen von Lille bis Belgrad, wie heute; aus diesen Kämpfen, erfahren wir, wird unsrer Österreich geboren..³⁸

Az időkezelés tekintetében szembeötlő a jelenidő használata. A szöveg helyén Jenő herceg korát tematizálja, és ezt a *most* időhatározó segítségével explicit párhuzamba állítja a világháború eseményeivel. Enélkül a grammatikai időjelölés nélkül nem tudnánk biztosan megállapítani, melyik korszakról szól a szövegrészlet, a múlt és jelen összeolvadását tehát Hofmannsthal a szövegvilágon belül teremti meg. Még hangsúlyosabb szerepe van azonban a terek egymásra vetülésének. Az Észak-Franciaországban fekvő Lille-től Belgrádig húzódó vonala Jenő herceg hadjáratainak érinti a legfőbb pontokat, ahol a császári-királyi sereg katonái harcolnak. Jelen esetben a nyugati front, illetve a balkáni front eseményei tematizálódnak és kapcsolódnak össze a korábbi történelmi eseményekkel. Az összeolvadás tehát az idő és a tér síkján is megtörténik. Az esszé másik szöveg helyén egy más típusú felhasználást vehetünk észre:

Hinter seinem [Prinz Eugens] Heer geht der Pflug und im Walde die Axt des Kolonisten. Er besiedelt das verödete Kroatien, Syrmien, das Banat. Die Warasdiner Grenzer, die Banater Schwaben sind von ihm angepflanzt. Er rodet Dickicht aus, er legt Sümpfe trocken, er baut Straßen und Brücken. [...] Dies Heer, in dem zum erstenmal die Ungarn mit Österreichern Seite an Seite fechten, ist das Werk seiner großen Seele.³⁹

A jelenidejű elbeszélésnek ebben az esetben is hangsúlyos szerepe van, azonban itt egy teljesen más jelenség lép működésbe. A Daniel Fulda által „ideologikus anakronizmusként”⁴⁰ leírt jelenség szintén a háború legitimálásának eszközeként tekinthető. A *telepesek* (a német szöveg helyén: *Kolonisten*) kifejezéssel Hofmannsthal a 20. századi Monarchia külpolitikájának perspektíváját vetíti rá Jenő herceg tevékenységére, és azt kolonizáló tevékenységként, egyfajta civilizáló misszióként interpretálja. Visszatértünk a háború internacionális diskurzusaihoz. A Monarchia a 19. században elszenvedett két döntő veresége, a solferinói és a königráti vereség után a Balkán felé fordította a figyelmét, és ezzel a térséggel szemben fogalmazta meg civilizációs misszióját. Ennek egyik állomásaként tekinthető Bosznia bekebelezése is.⁴¹ Hofmannsthal a Monarchia civilizáló vagy kolonizáló

³⁸ „A múlt nem lezártként, békésen függő képként jelenik meg, állandó, roppant mozgásban ismerjük meg saját időnként, és a népek élete szakadatlan egymással szembekerülésként tárul fel előttünk; csak az változik, milyen viszonyban szövetkeznek és lépnek fel ellenségként. Egy nagy, negyedszázadra meghatározó korszakot látunk; Európa lángokban, és a harc vonala Lille-től Belgrádig húzódik, mint ma; ahogyan tapasztaljuk, ezekből a harcokból születik Ausztria.” HOFMANNSTHAL, *i.m.*, 376.

³⁹ „[Savoyai Jenő] hadserege mögött jár az eke és az erdőben a telepesek fejszéje. Benépesíti a sivatár Horvátországot, a Szerémséget, a Bánátot. A varasdi határvidékiek, a bánáti svábok mind általa telepedtek meg. Kiirtja az elvadult növényzetet, lecsapolja a mocsarakat, hidakat és utakat épít. [...] Ez a sereg, amelyben először harcolt vállvetve magyar és osztrák, az ő nagyformátumú lelkének munkája.” *Uo.*, 380–381.

⁴⁰ FULDA, *i.m.*, 85.

⁴¹ vö. CLARK, *i.m.*, 90, 94.

szerepét Jenő herceg segítségével visszavetíti a 18. századra, ezzel is nyomatékosítva a Habsburg Birodalom példaértékű szerepét Európában. Azonban rá kell kérdeznünk, mit implikál a Monarchia kolonializáló diskurzusának felidézése.

A Monarchia kolonializációs igényeinek megértéséhez néhány részletbe kell bocsátkoznunk az „osztrák-magyar orientalizmus” (*k.u.k. Orientalismus*) természetét illetően. Johannes Feichtinger az orientalizmus három válfaját különbözteti meg a Monarchiában: az identitásstratégiai, a civilizációs-missziós és a résztvevő orientalizmust.⁴² Az első két forma a birodalom önképének formálására szolgál, és ezáltal kölcsönhatásban áll egymással. A Monarchia identitásstratégiai orientalizmusa szorosan összefügg a birodalom keletfelfogásával. A nyugat-európai gyarmatosító birodalmakkal szemben a Monarchia másféle elhatárolódási stratégiát alkalmaz a kelettől. Nyugat-Európában az *orientalizálás* (*Orientalisierung*), a tőlünk *teljesen* különbözővel szembeni önfelértékelés volt jellemző. A Monarchiában az orientalizálás a *relatív* másságra, a fél-ázsiaira utal, nem pedig az alapvetően különbözőre.⁴³ A multikulturális birodalomban tehát identitásteremtő funkciója volt a saját felértékelésének és az idegen alulértékelésének.

Bosznia-Hercegovina orientalizálása tekintetében megfigyelhető, hogy a nyilvános diskurzusban elválik egymástól a török nemzetiségűek (*Nationaltürken*) és az iszlamizált szerbhorvátok (*islamisierte Serbokroaten*) csoportja. Előbbiekre mint civilizálhatatlan csoportra tekintettek, utóbbiakat célozta a birodalom civilizáló missziója, minthogy rájuk a hatalom a megfelelő kulturális hasonlóság következtében civilizálhatóként tekintett.⁴⁴ Adódik a kérdés, milyen célközönséget kívánt Hofmannsthal elérni, miközben ennek a keletfelfogásnak a történelmi tradícióit megidézte, és ezáltal a Monarchia lakosságának jelentős részét egy alacsonyabb rendű kultúra tagjának aposztrofálta.

3. Hofmannsthal háborús publicisztikájának célközönsége

A *Wir Österreicher und Deutschland* (Mi, osztrákok és Németország) című esszében Hofmannsthal ismét felidézi a Habsburg Birodalom kolonializáló múltját, azonban nem a Balkánon, hanem a birodalom belsejében. Mindemellett elismeri, hogy ezek a múltbeli eljárásmodok a Monarchiában még mindig elevenek:

Österreichs ganzes Dasein ist erschlossen, wenn man mit belebtem Blick die ganze deutsche Geschichte als Gegenwart erfaßt. Die Kühnheit und Gefährlichkeit der germanischen Besiedlung

⁴² FEICHTINGER, Johannes, *Komplexer k.u.k. Orientalismus: Akteure, Institutionen, Diskurse im 19. und 20. Jahrhundert in Österreich = Orientalismen in Osteuropa. Diskurse, Akteure und Disziplinen vom 19. Jahrhundert bis zum Zweiten Weltkrieg*, Hg., BORN, Robert, LEMMEN, Sarah, Bielefeld transcript, 2014, 37.

⁴³ vö. uo., 36.

⁴⁴ vö. uo., 53, 56.

über eingesessenem slawischen Volk: dies ist unsere politische Gegenwart in Reichsrat und Landtag. Unsere Landkarte, wahrhaft verstanden, mit den urslawischen Orts- und Bergnamen mitten in scheinbar deutschem Land, [...] ist der wahre Kommentar zu unseren inneren notwendigen und aus der Lebenswurzel selbst mit hervorspringenden Schwierigkeiten, die wir tragen müssen, wie wir unser Leben selber tragen.⁴⁵

Hofmannsthal nem próbálta feloldani a szöveg koloniális perspektíváját. A multikulturális birodalom kultúrái közötti hierarchia felállítása sokat elárul Hofmannsthal háborús publicisztikájának megcélzott közönségéről. Mint ahogyan azt az előző szövegrészletben láthattuk, a Monarchia teljes lakosságának megszólítása problémásnak tekinthető, és ez végsősoron megkérdőjelezi a kultúramodell effektivitását a birodalmon belül.

3.1 A kultúramodell effektivitása az Osztrák-Magyar Monarchián belül

Hofmannsthal törekvése egy egységes, múltat és jelent összefogó, kollektív tudat létrehozására a Monarchia társadalmában, a legszemléletesebben a kiadói tevékenységén keresztül tárgyalható. A birodalmon belül a zátonyra futott *Ehrenstätten Österreichs* projektje említendő, amelynek ötlete 1914 októberéből származik. A képeskönyv kultúrpolitikai célkitűzése az volt, hogy *Az osztrák eszmét* szemléltesse,⁴⁶ és a Habsburg múlt legjelentősebb emlékezethelyeit ábrázoló fotográfiákon keresztül igazolja a birodalom szellemi-kulturális egységét. Yuichi Kimura ugyanakkor rámutat arra, milyen veszélyeket rejt ez a kulturális egységesítés, mégpedig azt, hogy „a vesztes történelmét a győztesébe integrálják”.⁴⁷ Hofmannsthal levelezést folytatott a cseh értelmiségi Jaroslav Kvapillal a közös emlékezethelyekről, amelyek bekerülhetnének a kötetbe. A levelekből kiderül, hogy a partnerek teljesen eltérő Ausztria-felfogással rendelkeztek. Kvapil állásfoglalása így hangzott:

Es handelt sich ja keineswegs um das Verhältnis zweier Völker, welche unser Land seit Jahshunderten bewohnen und sicher für immer bewohnen werden, mit allen souveränen Rechten und Ansprüchen freier, gebildeter, lebensfähiger Völker, sondern um das gegenseitige Verhältnis meiner Nation und dessen, was wir kurz Österreich nennen wollen. Und dieses Verhältnis war in den verflossenen drei Jahrhunderten so oft unnatürlich und für uns schmerzvoll, ja

⁴⁵ „Ausztria teljes léte feltárul, ha az ember eleven pillantással az egész német történelmet jelenként fogja fel. A germán betelepülők merészsége és veszedelmessége a helybeli szláv nép felett: ez a mai politikai jelenünk a Birodalmi Tanácsban és a tartományi gyűlésen. Birodalmunk térképe az összláv hegy- és helységnevekkel egy németnek tűnő országban, ha valóban megértjük, [...] az igazi kommentár a belső, szükségzerű és a gyökereinkből fakadó nehézségeinkhez, amiket hordoznunk kell, amiket a magunk életében is hordozunk.” HOFMANSTHAL, *i.m.*, 392–393.

⁴⁶ vö. KIMURA, Yuichi, *Die fließende Grenze der ‚Idee Österreich‘. Analyse des Briefwechsels zwischen Hugo von Hofmannsthal und tschechischen Intellektuellen = Kulturkontakte. Szenen und Modelle in deutsch-japanischen Kontexten*, Hg., KIMURA, Yuichi, PEKAR, Thomas, Bielefeld, transcript, 2015, 153.

⁴⁷ vö. *uo.*, 154.

lebensgefährlich, dass sich die nächste Zukunft (und das gebe Gott!) viel und viel ändern muss, um endlich die Vergangenheit eben nur als Vergangenheit ansehen zu können.⁴⁸

Ebből a megnyilatkozásból kiviláglik, hogy Hofmannsthal éppen ellentétes poétikai megoldást választott, amely a nemzetiségekre, legalábbis a csehekre, nem tudott mély benyomást gyakorolni. Hofmannsthal a múlt és a jelen összeolvasztására törekedett a vélt kollektív emlékezhelyek, illetve történelmi események és figurák által. Ezzel szemben Kvapil válaszából az következik, hogy a csehek a saját nemzeti emlékezetüket nem tudták vagy nem akarták összeegyeztetni a Hofmannsthal által felkínált új emlékezet elemeivel, minthogy a közös múlt számukra egy alárendelt történelmi szerepet jelentett Ausztriával szemben.

Hofmannsthal kultúramodelljének másik poétikai eszköze, az emlékezetalakítás a jelen eseményeiből, produktív stratégiának tűnhet a régió kulturális egységének felmutatására. Miközben azonban egy „nemzetek feletti osztrák nyilvánosság” kialakításán dolgozott, nem volt képes lemondani „a német kultúra hegemoniájáról Ausztriában.”⁴⁹ Ezt támasztja alá a költő számos megnyilatkozása, amelyet a külföldi – főként a német – közönséghez címzett. Példaként említhető a különböző változatokban fennmaradt *Österreich im Spiegel seiner Dichtung* (Ausztria a költészete tükrében) című beszéde, amelynek külön szövegváltozata volt az osztrák és a német publikumhoz.⁵⁰

3.2 A kultúramodell effektivitása a német kultúrközösségben

A német közönség megszólítása nem tűnik kevésbé problematikusnak, mint a költő egységesítő törekvései a birodalmon belül. Az *Österreich im Spiegel seiner Dichtung* című, 1916-os beszédben megfigyelhető Hofmannsthal érvelésének színe és fonákja:

Wo spiegelt sich am größten die alte Idee deutschen Wesens, im Deutschen Reiche offenbart, aber nie völlig verkörpert, wenn nicht in uns? Hier nahm sie ein für allemal Körper an. Daß wir sind und wie wir sind, was wir beanspruchen dürfen und was wir zu leisten haben, wie wir hier sitzen zwischen fremdsprachigen Völkern, und was wir diesen Völkern schuldig sind, um der Jahrhunderte willen und um des Ranges willen, den wir kraft unserer Sendung unter ihnen behaupten: das ist historisches heiliges deutsches Erbe.⁵¹

⁴⁸ „Semmiképpen sem két nép viszonyáról van szó, amelyek évszázadok óta lakják az országunkat és bizonyára örökké lakni fogják a szabad, művelt, életrevaló népek minden szuverén jogával és igényével, hanem az én népem ellentétes viszonyáról azzal a néppel, amit röviden osztráknak akarunk nevezni. És ez a viszony az elmúlt háromszáz évben oly sokszor volt természetellenes, és ránk nézve fájdalmas, igen, életveszélyes, hogy a jövőben (és ezt adja Isten!) sok-sok mindennek változnia kell, hogy végül csupán múltként tekinthessünk a múltra.” Idézi KIMURA, i.m., 154.

⁴⁹ RISPOLI, i.m., 269.

⁵⁰ HOFMANNSTHAL, i.m., 13–25, 26–27.

⁵¹ „Hol tükröződik jobban a németiség lényének régi nagy eszméje, amely a német birodalmakban megmutatkozott, de sosem öltött testet egészen, ha nem bennünk? Itt vette fel az alakját egyszer s mindenkorra. Hogy mi vagyunk, és ahogyan mi vagyunk, amire szabad igényt támasztanunk és amit nyújtani tudunk, ahogyan

Hofmannsthal itt igyekezett a Monarchia történelmi és kortárs bel- és külpolitikájának eljárás módjait a birodalmi németekkel közös kulturális örökségként felmutatni. A költő háborús publicisztikájában állandó egyensúlyozás figyelhető meg két magatartásmód között. A Monarchia multinacionális karakterének a felértékelése értetlenséget vagy éppen bizalmatlanságot vont maga után a birodalmi németek részéről. A németiség kulturális-politikai hegemoniájának hangsúlyozása Közép-Európán belül pedig a Monarchia nemzetiségeivel való konfrontációt idézte elő.⁵² Úgy tűnik, a németek és az osztrákok birodalomfelfogása szintén nem összeegyeztethető.

Ezen kívül szintén problematikusnak mutatkozott a kultúramodell terjesztésénél, hogy az osztrák és a német nyilvánosság szerkezete nem volt összeegyeztethető. Marco Rispoli a hétéves háború példáját említi, amely a birodalmi németek kollektív emlékezetében dicső példaképként élt, miközben Ausztria hivatalos emlékezetében fatális eseménynek számított.⁵³

Összefoglalásképp megállapítható, hogy Hofmannsthal túl szűkös jelentésmezővel választotta meg történelmi-kulturális kódjait. A kultúramodell tehát az Osztrák-Magyar Monarchia német lakosságának azt a körét célozta, amely értékelni tudta a birodalom unikális jellegét, és egyidejűleg a német kultúrközösséghez tartozónak érezte magát. Ez a tény jelentősen leszűkíti a kultúramodell lehetséges befogadóinak számát.

A kultúramodell terjesztését és Hofmannsthal törekvéseit gátolta még a költő elitista elképzelése a saját olvasóközönségéről. Az *Österreichische Bibliothek* címen futó kiadói projektjének ismertetőjében így fogalmazta meg ezt az elképzelést:

Vermöchte man dies und noch viel mehr zusammenzutragen, so könnte eine Bibliothek entstehen, welche den Namen einer „österreichischen“ verdiente. Was hier versucht wird, ist nur der Anstoß; bei einem Unternehmen dieser Art ist der Plan, der Gedanke, die Bemühung des Herausgebers nur wenig, die Aufnahme, die Anteilnahme der Zeitgenossen ist alles. Eine Bibliothek dieser Art wird hier entstehen oder sie wird nicht entstehen. Entstände sie, sie würde auch dem Höchstgebildeten gehören, aber nicht nur dem Höchstgebildeten allein; sie würde allen gehören, die Österreich lieben.”⁵⁴

itt ülünk idegennyelvű népek között és amiben adósak vagyunk ezeknek a népeknek az évszázadok és a méltóság kedvéért, amelyet küldetésünkönél fogva megörzünk közöttük: ez szent, történelmi, német örökség.” *Uo.*, 23.

⁵² vö. RISPOLI, *i.m.*, 268.

⁵³ *Uo.*, 267.

⁵⁴ „Ha az ember képes lenne mindezt és még többet összegyűjteni, létrejöhetne egy könyvsorozat, amely megérdemelné az „osztrák” nevet. Amit megkísérlünk, csak a kezdeményező lépés; egy ilyenfajta vállalkozásnál a kiadó, terve, gondolata, törekvése még kevés, a kortársak általi fogadtatása, a részvétel minden. Egy ilyenfajta könyvsorozat fog létrejönni, vagy nem fog létrejönni. Ha létrejön, a legműveltebbeknél lesz a helye, de nem csak a legműveltebbeknél; hanem mindenkinél, aki Ausztriát szereti.” HOFMANNSTHAL, *i.m.*, 439.

Hofmannsthal egy helyen azt írja a kiadói tevékenységével kapcsolatban, hogy kb. 1500–1800 olvasóval számolt, akik érdeklődést mutatnának a projektjei iránt, vagy csupán „néhány száz emberrel.”⁵⁵ Az elitista elképzelése egy zárt, magas műveltségű olvasóközönségről egy modernség előtti kulturális praxis képét tükrözi, amelyben a kulturális-politikai életet a nemesi rend privát nyilvánossága szervezte. Következésképp Hofmannsthal elképzelése kizárta a modern értelemben vett nyilvánosságot, kultúramodellje pedig igényt támasztott a kultúra refeudalizálására.⁵⁶

A befogadók ezen szűk körének a megszólítása ugyancsak elhibázottnak tűnik, ha arra gondolunk, a Monarchia lakosságának mely része „szerette Ausztriát” a legszilárdabb lojalitással. A birodalom német lakosságának többsége nacionalista ideológiát képviselt az állam multikulturális jellegének felértékelésével szemben. A Habsburg-lojalitás képviselői kivétel nélkül a nem német többségű tartományok (Galícia, Bukovina, Csehország, Szlovénia stb.) voltak.⁵⁷ Még Csehországban is, ahol a legharsányabban hirdették a nemzetiségi igényeket, kisebbségben voltak a nacionalisták.⁵⁸ Hofmannsthal nem fordult a kultúramodellje lehetséges befogadóinak ezen tág köre felé, így az a nyelvi korlátok vagy ezen társadalmi csoport figyelmen kívül hagyása végett nem tudott hatást kifejteni.

⁵⁵ RUDOLPH, *i.m.*, 199.

⁵⁶ *Uo.*, 210.

⁵⁷ vö. LE RIDER, *i.m.*, 236.

⁵⁸ vö. CLARK, *i.m.*, 88.

Felhasznált irodalom:

ASSMANN, Aleida, *„Ein geteiltes europäisches Wissen von uns selbst”? Europa als Erinnerungsgemeinschaft = Schauplatz Kultur – Zentraleuropa. Transdisziplinäre Annäherungen*, Hg., FEICHTINGER, Johannes, GROßEGGER, Elisabeth, MARINELLI-KÖNIG, Gertraud, STACHEL, Peter, UHL, Heidemarie, Innsbruck–Wien–München–Bozen, Studien, 2006, 15–24.

ASSMANN, Aleida, *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*, München, C.H. Beck, 1999.

AUDOIN-ROUZEAU, Stéphane; BECKER, Annette, *1914–1918. Az újraírt háború*, Bp., L’Harmattan, 2006.

CLARK, Christopher, *Alvajorók. Hogyan menetelt Európa 1914-ben a háború felé*, Bp., Park, 2015.

CLAUSEWITZ, von Carl, *Erstes Buch: Über die Natur des Krieges = Vom Kriege*, Online elérhető: <https://www.clausewitz.com/readings/VomKriege1832/Book1.htm> (2023.01.30.)

DEÁK István. *Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-Monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története 1848–1918*, Budapest, Gondolat, 1993.

FEICHTINGER, Johannes, *Komplexer k.u.k. Orientalismus: Akteure, Institutionen, Diskurse im 19. und 20. Jahrhundert in Österreich = Orientalismen in Osteuropa. Diskurse, Akteure und Disziplinen vom 19. Jahrhundert bis zum Zweiten Weltkrieg*, Hg., BORN, Robert, LEMMEN, Sarah, Bielefeld, transcript, 2014, 31–64.

FULDA, Daniel, *Anachronismen als Widerparte des Historisierens*, KulturPoetik, 2022/1, 80–98.

GEITNER, Philipp, *Anachronismus – Eine Annäherung = Anachronismus und Aktualisierung in Ovids „Metamorphosen“*, Hg., Philipp Geitner, Berlin–München–Boston, De Gruyter, 2021, 9–29.

GLAISE-HORSTENAU, Edmund (Hg.), *Austria-Hungary’s Last War I-II*. Wien, Military Science Releases, 1930–1931.

HOFMANNSTHAL, Hugo von, *Reden und Aufsätze II. 1914–1924*, Frankfurt am Main, Fischer, 1979.

JUDSON, M. Pieter, *The Habsburg Empire. A New History*, Cambridge–London, Belknap, 2016.

KALUGA, Katja, *„Beeinflussung der öffentlichen Meinung”. Hugo von Hofmannsthal’s Austriaca 1914–1917. Kritische und kommentierte Edition*, Wuppertal, Bergische Universität, 2011.

KIMURA, Yuichi, *Die Fließende Grenze der ‚Idee Österreich‘. Analyse des Briefwechsels zwischen Hugo von Hofmannsthal und tschechischen Intellektuellen = Kulturkontakte. Szenen und Modelle in deutsch-japanischen Kontexten*, Hg., KIMURA, Yuichi, PEKAR, Thomas, Bielefeld, transcript, 2015, 149–158.

KOSELLECK, Reinhart, *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*, Budapest, Atlantisz, 2003.

LANDWEHR, Achim *Diesseits der Geschichte. Für eine andere Historiographie*. Göttingen, Wallstein, 2020.

LE RIDER, Jacques, *Hugo von Hofmannsthal. Historismus und Moderne in der Literatur der Jahrhundertwende*, Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 1995.

NEHRING, Wolfgang, *Der Prinz Eugen und Maria Theresia. Wiederbelebte Geschichte und Gedächtnis bei Hofmannsthal im Ersten Weltkrieg*, *Studia Austriaca*, 2005, 9–22.

RANCIÈRE, Jacques, *The Concept of Anachronism and the Historian's Truth*, InPrint, 2015/1, 21–52.

RISPOLI, Marco, *Hofmannsthal und die Kunst des Lesens. Zur essayistischen Prosa*, Göttingen, Wallstein, 2021.

RUDOLPH, Hermann, *Kulturkritik und konservative Revolution*, Tübingen, Niemeyer, 1971.

SCHUMANN, W. Detlev, *Gedanken zur Hofmannsthals Begriff der ‚Konservativen Revolution‘*, *PMLA*, 1939/3, 853–899.